

Παντελής Αγιόνογλου

Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα*

Η μεθοδολογία στην ανάλυση της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας

Ελάχιστα πράγματα έχουν γραφτεί στην Ελλάδα όσον αφορά τη μεθοδολογία σαν όργανο ανάλυσης της ιστορίας. Το άρθρο αυτό είναι μια συνοπτική παρουσίαση ορισμένων κομματιών από το βιβλίο μας. *Το πέρασμα από την Φεουδαρχία στον Καπιταλισμό στην Ελλάδα - Η Πρωταρχική Συσώρευση του Κεφαλαίου*: Η προσπάθεια μας εδώ, στον περιορισμένο χώρο ενός άρθρου, θα είναι να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη της οικονομικής και κοινωνικής μας ιστορίας στον 18ο και ως τις αρχές του 19ου αιώνα και ταυτόχρονα να αναφερθούμε στον τρόπο προσέγγισης και εξέτασης της ιστορίας, δηλαδή να ασχοληθούμε με την μεθοδολογία στην ανάλυση των ιστορικών φαινομένων.

Οι συγγραφείς που έγραψαν για την κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ελλάδας και ιδιαίτερα αυτοί που θεωρούν τον εαυτό τους μαρξιστή, αρχής γενομένης με τον Κορδάτο, μάλλον αποφεύγουν να αναφερθούν στο ζήτημα της μαρξιστικής μεθοδολογίας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει μια μελέτη πάνω στην «φιλοσοφία της ιστορίας»· μια μελέτη δηλαδή, που να εξηγεί τον τρόπο και τη μέθοδο με βάση την οποία θα πρέπει να προσεγγίζεται και να αναλύεται η εξέλιξη της ελληνικής ιστορίας. Απλώς, αυτό που συμβαίνει είναι να επαναλαμβάνονται τα τελευταία 50 περίπου χρόνια οι απόψεις του Κορδάτου που μιλάει για την ανάπτυξη του Ελληνικού εμπορίου, την εγκαθίδρυση του εθνικού «αστικού» Κράτους μετά το 1821 από την υποτιθέμενα ανερχόμενη Ελληνική αστική τάξη κτλ. Η κριτική μας σ' αυτές τις απόψεις, η οποία ίσως φανεί λίγο σκληρή (αλλά πιστεύουμε θεμιτή) σε ορισμένους αναγνώστες μας συνοψίζεται στο ότι, οι συγγραφείς σαν τον Κορδάτο απλώς επαναλαμβάνουν τα συμπεράσματα («θεωρία») του

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Το άρθρο αυτό είναι το πρώτο μέρος από ένα εκτεταμένο κείμενο που εδώ και καιρό έστειχ ο συγγραφέας στα «Τετράδια, Η αδυναμία περιορισμού της έκτασης από την μεριά τον συγγραφέα και η έΙΜίψη χώρου από μεριάς «Τετραδίων», οδήγησαν στην δημοσίευση του τμήματος αυτού. Ελπίζουμε σε επόμενα τεύχη να φι/ενήαουμε και το υπο/λίπο.

Μαρξ στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Ελλάδας του 18-19ου αιώνα, παρά το γεγονός ότι ο Μαρξ κατέληξε σε τέτοια συμπεράσματα αναλύοντας τελείως διαφορετικές ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ευρώπη (και ιδιαίτερα στην Αγγλία) του 18ου αιώνα, π.χ. μίλησε για την εμφάνιση της αστικής τάξης σαν ανερχόμενης κοινωνικής δύναμης ενάντια στην παρακμασμένη φεουδαρχική, για την εγκαθίδρυση αστικών εθνικών κρατών κλπ. Όπως θα δούμε όμως, η φεουδαρχία και η φεουδαρχική τάξη των κοτζαμπάσηδων κάθε άλλο παρά σε παρακμή βρισκόταν στον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα στην Ελλάδα.

Μ' άλλα λόγια, αυτό που φαίνεται ότι κάνουν οι έλληνες μαρξιστές που συμφωνούν με τον Κορδάτο, είναι να επαναλαμβάνουν απλώς τα συμπεράσματα του Μαρξ (να γενικεύουν δηλαδή μια κακώς εννοούμενη Μαρξιστική «θεωρία») νομίζοντας ότι έτσι κάνουν Μαρξιστική προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας, αντί να χρησιμοποιούν τη μεθοδολογία του ιστορικού υλισμού Σύμφωνα μ' αυτήν την μεθοδολογία, η εξέλιξη της ιστορίας βασίζεται στην αδιάκοπη και πολυδιάστατη πάλη αντιθετικών οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων. Αυτός ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των αντιθέσεων στην ελληνική ιστορία, πιστεύουμε ότι αντανακλούσε στη συνύπαρξη των παρακάτω καθοριστικών αντιθέσεων:

Στην αντίθεση ανάμεσα στην *εξέλιξη των σχέσεων παραγωγή- (ιδιοκτησίας) και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων*. Το ειδικό χαρακτηριστικό που έκανε τον Οθωμανικό φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής διαφορετικό από τον Δυτικό, ήταν όπως θα δούμε, η *Κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής*, δηλαδή της γης. Το Οθωμανικό και αργότερα το Ελληνικό Κράτος, με το να είναι ιδιοκτήτες της πλειοψηφίας της γης, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην επιβράδυνση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που είχε σαν αποτέλεσμα την οικονομική οπισθοδρόμηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Ελλάδας. Στην πραγματικότητα, το (φεουδαρχικό) κράτος σαν ιδιοκτήτης της γης, (με την βαρεία φορολογία πάνω στους αγρότες-κολλήγους, την ιδιοποίηση δηλαδή του υποπροϊόντος της αγροτιάς που πολλές φορές έφθανε στο μισό του προϊόντος του άμεσου παραγωγού), ενίσχυσε και διαιώνισε όπως θα δούμε, τις φεουδαρχικές σχέσεις στην ύπαιθρο, επιβραδύνοντας έτσι την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και εμποδίζοντας την δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών (ιδιωτική περιουσία των μέσων παραγωγής) για την εισαγωγή καπιταλιστικών σχέσεων.

Ταυτόχρονα με τα παραπάνω, συνυπήρχε και η γνωστή *αντίθεση ανάμεσα στην παραγωγή αξιών χρήσης (αυτοκατανάλωση) και ανταλλακτικών αξιών*, αντίθεση η οποία ήταν στενά δεμένη με τις αντιθετικές μορφές της γαιοπροσόδου (του ενοικίου που πλήρωναν οι κολλήγοι), δηλαδή της *γαιοπροσόδου σε είδος και της γαιοπροσόδου σε χρήμα*: δεν ήταν τυχαίο ότι η επικράτηση της γαιοπροσόδου σε είδος ως και τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα, συμβάδιζε με την παραγωγή αξιών χρήσης, στην κοινωνική παραγωγή· η πληρωμή δηλαδή, του ενοικίου σε είδος (π.χ. με το μισό του παραγομένου σιταριού) πήγαινε χέρι με χέρι με την αυτοκατανάλωση που επικρατούσε στην ύπαιθρο, γεγονότων που δείχνουν την περιορισμένη κυκλοφορία χρήματος, το χαμηλό βαθμό εμπορευματοποίησης της κοινωνικής παραγωγής, την απομόνωση των παραγωγών την χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και γενικά αποκαλύπτουν την επικράτηση οπισθοδρομικών, φεουδαρχικών σχέσεων στην οικονομία.

Μια άλλη διάσταση των παραπάνω αντιθέσεων είναι το κατά πόσο και κάτω από ποιες συνθήκες η *ανάπτυξη του εμπορευματικού κεφαλαίου* (εμπορίου) στο τέλος του 18ου αιώνα μπορούσε να παίξει πρωταρχικό ρόλο στη *διάλυση των φεουδαρχικών σχέσεων* στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Ελλάδα. Σύμφωνα με την εμπειρία των εμπορευματικών χωρών της Ευρώπης που ανέλυσε ο Μαρξ, θα έχουμε να εξακριβώσουμε ποιο από τα δύο είναι σωστό: ήταν η ανάπτυξη του εμπορίου που έφερε την παρακμή του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, ή ήταν η παρακμή του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής που έφερε την ανάπτυξη του εμπορίου; Κατά τον Κορδάτο και τους Έλληνες μαρξιστές που επαναλαμβάνουν τις απόψεις του, το πρώτο είναι σωστό. Κατά τον Μαρξ, όπως θα δούμε, η σωστή είναι η δεύτερη άποψη.

Αντιλαμβανόμαστε τις δυσκολίες που παρουσιάζει η παρουσίαση μιας τόσο μακρόχρονης πορείας της οικονομικής μας ιστορίας, αλλά θα επιδιώξουμε να συγκεντρωθούμε στα καθοριστικά σημεία καμπής της ως τον 19ο αιώνα. Ταυτόχρονα θα κάνουμε αναφορά στη μέθοδο με

την οποία ερμηνεύουμε τα ιστορικά φαινόμενα, όπως σκιαγραφήθηκε στις παραπάνω καθοριστικές αντιθέσεις.

Η εξέλιξη των σχέσεων παραγωγής στον Οθωμανικό φεουδαλισμό

Η μεγάλη και καθοριστική διαφορά, όπως ήδη αναφέραμε, ανάμεσα στον Δυτικό και στον Οθωμανικό («Ανατολικό») φεουδαλισμό είναι η *απουσία ιδιωτικής περιουσίας* της γης στον δεύτερο, πράγμα που τονίζουν όλοι οι (ξένοι) συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το θέμα. Ο αχτήμονας αγρότης και στις δύο περιπτώσεις, αποστερείται από ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής του, από το 1/3 ως το 1/2. Στην περίπτωση του Δυτικού φεουδαλισμού, είναι ο τοπικός φεουδάρχης που καρπώνεται από το υπερπροϊόν, ενώ στο Οθωμανικό φεουδαρχικό σύστημα, όπως εφαρμόστηκε από τον 15ο αιώνα και στις Ελληνικές περιοχές, είναι το Οθωμανικό Κράτος που σαν ιδιοκτήτης της πλειοψηφίας της γης, ιδιοποιείται το υπερπροϊόν της αγροτικής βασικά κοινωνικής εργασίας.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του Οθωμανικού φεουδαλισμού, θα θέλαμε να αναφερθούμε παρενεθρικά στον λεγόμενο «Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής». Τελευταία αναπτύχθηκε ανάμεσα στους διανοούμενους της Ευρώπης συζήτηση γύρω απ' το παραπάνω θέμα. Δεν θα αναφερθούμε σ' αυτήν την συζήτηση, γιατί πρώτα-πρώτα οι συγγραφείς που έγραψαν για το θέμα δεν συμφωνούν πάνω στο τι είναι Α.Τ.Π. Έτσι φαίνεται να καταλήγουν σε πολύ γενικά συμπεράσματα, καλύπτοντας με τον όρο Α.Τ.Π. τελείως διαφορετικές ιστορικές συνθήκες. Π.χ. μεταχειρίζονται με τον ίδιο τρόπο την απουσία της ιδιωτικής περιουσίας στην Ινδία τις Αραβικές χώρες, την Κίνα, την Οθωμανική Αυτοκρατορία την Μογγολία κλπ. Η δική μας προσπάθεια αντίθετα, είναι να αποφύγουμε κάθε είδους ιστορικές γενικεύσεις και να τονίσουμε ότι η εξέλιξη της οικονομικής ιστορίας πρέπει να αναλύεται μέσα στις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν κάθε χώρα (ή περιοχή) ξεχωριστά.^{1Α}

Η περίπτωση της Ελλάδας και ιδιαίτερα της Νότιας (Πελοποννήσου και Στερεάς) παρουσιάζει στην πραγματικότητα *πολύ* ενδιαφέρον, γιατί είναι απ' τις λίγες περιοχές στις οποίες μπορεί κανείς να συγκρίνει τις χτυπητές διαφορές ανάμεσα στον Δυτικό και Οθωμανικό φεουδαλισμό. (Γι αυτό άλλωστε δεν αναφερόμαστε στον Α.Τ.Π γιατί η μόνη σύγκριση που μπορούμε να κάνουμε είναι με τον Δυτικό φεουδαλισμό, του οποίου τα οικονομικά χαρακτηριστικά και η παραπέρα εξέλιξη έχουν αναλυθεί και είναι γνωστά. Αντίθετα, δεν θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε την Οθωμανική Αυτοκρατορία Ελλάδα με άλλα φεουδαρχικά συστήματα π.χ. της Ινδίας, Κίνας ή Μογγολίας για τα οποία δεν έχουμε συγκεκριμένες αναλύσεις που να εξηγούν την εξέλιξη τους από το μεσαίωνα ως σήμερα). Πληροφορίες λοιπόν για την Νότια Ελλάδα, που όπως είναι γνωστό ήταν στην κατοχή των Φράγκων και των Καταλανών από το 1204 ως το 1432, μας δίνουν δύο πολύτιμες πηγές, το «Χρονικό του Μωριά» και οι «Αξίξεις της Ρωμανίας». Σύμφωνα μ* αυτές τις ιστορικές πηγές, οι Δυτικοί κατακτητές είχαν μοιραστεί τη γη και κάθε αξιωματούχος φεουδάρχης είχε νόμιμα κατοχυρωμένο το δικαίωμα ιδιοκτησίας και κληρονομιάς της γης που κατείχε, καθώς επίσης και απόλυτη εξουσία πάνω στους δουλοπάροικους του.¹ Με λίγα λόγια, η οικονομική και κοινωνική δομή του Μωριά ως την Τουρκική κατάκτηση, θυμίζει καθαρά την εικόνα του Δυτικού φεουδαλισμού, με ανεξάρτητους φεουδάρχες να κυριαρχούν στις επαρχίες, να πολεμούν μεταξύ τους και να φτάνουν σε πόλεμο ενάντια και στο βασιλιά τους, με αποτέλεσμα ολόκληρες επαρχίες να περνούν από τον ένα άρχοντα ή πρίγκηπα στον άλλον.²

Η αποκεντρωτική αυτή φεουδαρχική οικονομική και κοινωνική δομή, αλλάζει ριζικά με την Τουρκική κατάκτηση. Σε αντίθεση με τα πλήρη δικαιώματα φεουδαρχικής ιδιοκτησίας που ίσχυαν ως τότε, οι νέες σχέσεις παραγωγής βασίζονται στην *Κρατική ιδιοκτησία της γης*. Όπως τονίζουν ο Χάμμερ, ο Φίνλεϋ και άλλοι ιστορικοί που πρώτοι ασχολήθηκαν με την οικονομική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι τοπικοί Οθωμανοί διοικητές (σαπαήδες) που διορίζονταν απ* ευθείας απ' το Σουλτάνο, δεν είχαν κανένα δικαίωμα ιδιοκτησίας και κληρονομιάς της

γης· απλώς συγκέντρωναν τους φόρους για το Κράτος.³ Όπως εξηγούν και ο Γκρήσν, ο σύγχρονος Εθλιά Τσελεμπή και ο Τούρκος ιστορικός Ιναλσίκ, το νόμιμο δικαίωμα των σπαχήδων περιοριζόταν στην προσωρινή κατοχή των τιμαρίων και στην είσπραξη της δεκάτης σαν ανταλλάγμα για τις στρατιωτικές και διοικητικές υπηρεσίες που πρόσφεραν στο Οθωμανικό Κράτος.⁴

Πραγματικά, δεν υπάρχει διαφωνία ανάμεσα σε όλους τους, ξένους κυρίως, συγγραφείς που έγραψαν για τους Οθωμανούς όσον αφορά το καθοριστικό χαρακτηριστικό του Οθωμανικού φεουδαλισμού, δηλαδή την απουσία ιδιωτικής περιουσίας, τουλάχιστον ως την περίοδο της παρακμής της Αυτοκρατορίας. Ο Θόρντον τονίζει ότι όλοι οι αξιωματούχοι του Κράτους όφειλαν τον ετήσιο, συνήθως, διορισμό τους αποκλειστικά στην εύνοια του σουλτάνου· παύονταν ή εκτοπίζονταν χωρίς δικαίωμα να διαμαρτυρηθούν και μετά το θάνατο τους το κράτος κληρονομούσε την περιουσία τους.⁵ Επίσης οι Γκιμπ και Μπόουν αναφέρουν ότι ο Οθωμανικός φεουδαρχισμός διέφερε από την Δυτική Ευρωπαϊκή φεουδαρχία στο ότι οι φεουδάρχες κατείχαν τη γη τους προσωρινά χωρίς να απολαμβάνουν κανένα κληρονομικό δικαίωμα και έτσι ο σουλτάνος δεν κινδύνευε απ' τον ανταγωνισμό της τάξης των ενοικιαστών της γης.⁶ Και ο Ιναλσίκ τονίζει ότι η милитарιστική κάρτα των σπαχήδων, εξ αιτίας του στενού ελέγχου της κεντρικής εξουσίας, δεν είχε καμιά ομοιότητα με τους δυτικούς φεουδάρχες και ότι το Οθωμανικό κράτος πάντα επεδίωκε να αποκλείσει τη δημιουργία ενός καθεστώτος τοπικών γαιοκτημόνων-αριστοκρατών.⁷ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και δύο απ' τους πιο παλιούς μελετητές του Οθωμανικού συστήματος ο Γκίμπους και ο Γκρήσν που επισημαίνουν την χτυπητή απουσία κάθε είδους φεουδαρχικής αριστοκρατίας από την δομή της Αυτοκρατορίας.⁸

Η απόλυτη κυριαρχία που εξασκούσε το κράτος-ιδιοκτήτης της γης, αποκαλύπτεται και από μια άλλη πρωταρχική πηγή, τα σουλτανικά φερμάνια. Σε πολλά απ' αυτά τα φερμάνια που αφορούν τις ελληνικές περιοχές, υπάρχουν συχνά σουλτανικές διαταγές για την αποστέρηση τιμαρίων από σπαχήδες που δεν παρουσιάστηκαν στους συχνούς πολέμους που διεξήγαγε η Αυτοκρατορία.⁹

Αυτή ήταν πολύ περιληπτικά η κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως τον καιρό που άρχισε η παρακμή, η οποία έφερε την διάλυση της οικονομικής και κοινωνικής δομής του Οθωμανικού Κράτους. Την εποχή που πλήρης φεουδαρχική ιδιοκτησία είχε προ πολλού εγκαθιδρυθεί στη Δυτική Ευρώπη, στις Οθωμανικές περιοχές υπήρχε μια χτυπητή *απουσία ιδιωτικής φεουδαρχικής περιουσίας* και μιας τάξης ανεξάρτητων τοπικών φεουδαρχών. Τέτοιοι ανεξάρτητοι από την Πύλη Φεουδάρχες εμφανίστηκαν μόνο προς το τέλος της ζωής της Αυτοκρατορίας και δεν είναι τυχαίο ότι η γέννηση και η ενίσχυση τους συμβάδιζε με την βαθμιαία διάλυση του Οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος. Μ' άλλα λόγια, η διάλυση της Αυτοκρατορίας ήταν άμεσα δεμένη με την παρακμή του συστήματος κρατικής ιδιοκτησίας της γης. Όπως θα δούμε πιο κάτω, απ' ότι φαίνεται στην εξέλιξη της πορείας του Οθωμανικού φεουδαλισμού, ήταν η βασική αντίθεση ανάμεσα στην κρατική και ιδιωτική περιουσία των μέσων παραγωγής, που τελικά έφερε την αυτοδιάλυση του συγκεντρωτικού Οθωμανικού φεουδαλισμού.

Στην πραγματικότητα, κάτω από διάφορες μορφές και σαν εξαίρεση αρχικά, στοιχεία ιδιωτικής περιουσίας υπήρχαν απ' την αρχή στο Οθωμανικό σύστημα. Η πιο παλιά μορφή ήταν τα βακούφια (θρησκευτικά ιδρύματα). Όπως εξηγούν οι Γκιμπ και Μπόουν και ο Ιναλσίκ, εξ αιτίας της αβεβαιότητας της ιδιωτικής περιουσίας και της πιθανότητας κατάσχεσης απ' το σουλτάνο, οι έμπιστοι του απένεμαν την περιουσία τους σε ένα θρησκευτικό ίδρυμα, το οποίο ο σουλτάνος δεν μπορούσε να κατασχέσει. Έτσι οι αξιωματούχοι με επιρροή που έπαιρναν τη νομή της γης συχνά την μετέτρεπαν σε θακουφική. Σε περιπτώσεις που ενεργητικοί και πολεμοχαρείς σουλτάνοι επεδίωκαν τη μείωση της ιδιωτικής-θακουφικής γης, μια επικίνδυνη κατάσταση εμφανιζόταν στη χώρα. Όπως συμπεραίνει ο Ιναλσίκ, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πάντα υπήρχε μια πάλη ανάμεσα στο Κράτος και στους ιδιοκτήτες θακουφικής και ιδιωτικής περιουσίας· ως το τέλος του 18ου αιώνα οι ιστορικοί τονίζουν ότι τα βακούφια έγιναν ιδιωτικές περιουσίες και μπορούσαν να ανταλλάχθούν μεταξύ τους.¹⁰

Ένα άλλο αποφασιστικό βήμα για την εγκαθίδρυση ιδιωτικής περιουσίας, ήταν η εισαγωγή

του μαλικανέ (ή μουκατά) ενοικιαστήριου-συμβολαίου εφ' όρου ζωής, στον 17ο αιώνα. Όπως εξηγεί ο Ινασίκ, εξ αιτίας της βαθμιαίας παρακμής των επαρχιών στις επαρχίες, οι κρατικές τιμαριωτικές γαίες που κηρύσσονταν διαθέσιμες, ή δίνονταν απ' το κράτος σε πολίτες με βάση ενοικιαστήριου, ή το Κράτος νοίκιαζε τους φόρους. Και στις δύο περιπτώσεις, όπως τονίζουν οι ιστορικοί, η ανερχόμενη τάξη των κατόχων συμβολαίων μουκατά και των ενοικιαστών της γης, δυναμώθηκε βαθμιαία σε βάρος του Κράτους, που ιδιαίτερα στον 18ο αιώνα, είχε χάσει τον έλεγχο στις επαρχίες." Η κατάσταση που ακολούθησε ήταν γεμάτη απ' όλων των ειδών τις αυθαιρεσίες όσον αφορά τη νομή της Κρατικής γης. Επειδή δεν έχουμε χώρο να επεκταθούμε εδώ, θα αναφέρουμε απλώς το συμπέρασμα του Τούρκου ιστορικού Ουζουνκαρασιλί που τονίζει ότι τα παραπάνω συμβόλαια έδωσαν στους τοπικούς αγάδες την ευκαιρία να πάρουν βαθμιαία τις επαρχίες κάτω από τον έλεγχο τους και να ανταγωνίζονται την εξουσία της Πύλης.¹² Η περίπτωση του Αλή της Ηπείρου στον οποίο η Πύλη, εξ αιτίας μεγάλης ανάγκης χρημάτων στη διάρκεια του Ρωσο-Τουρκικού πολέμου, πούλησε τη γη στην Πάργα και στην Πρέβεζα σαν μαλικανέ, δεν είναι εξαίρεση. Όπως συνοπτικά αναφέρουν οι ιστορικοί ο μαλικανές και το νοίκιασμα των φόρων έφερε τη διατάραξη της τάξης στις επαρχίες και γέννησε διάφορους μικρο-δυνάστες.¹³

Κοντολογίς, η παραπάνω κατάσταση οδήγησε ως τον 18ο αιώνα στην εμφάνιση τοπικών, ανεξάρτητων, επαρχιακών διοικητών (πασάδων) που θυμίζουν τους δυτικούς φεουδάρχες. Ο ιστορικός Μίλλερ, ο Γάλλος πρεσβευτής στο Μωριά Μπωζούρ, ο Θόρντον, ο Γκρήσν και ο Φιλήμων για το Ευρωπαϊκό τμήμα της Αυτοκρατορίας, παραθέτουν ατέλειωτα παραδείγματα τέτοιων ανταρτών που έφθασαν ακόμη και σε πόλεμο με την Πύλη.¹⁴ Ο Οσμάν Πασθάνογλου, πασάς στο Βιδίни, έκανε δικό του στρατό, έκοψε δικό του νόμισμα, ανακήρυξε δικούς του φόρους και διαπραγματευόταν απευθείας με τη Γαλλική κυβέρνηση. Ο πασάς στο Σκουτάρι και ο μπέης του Μελενίκου έγιναν κύριοι των επαρχιών τους και μετέτρεψαν τα φέουδα τους σε κληρονομικά. Το ίδιο και οι πασάδες της Βαγδάτης και της Δαμασκού στη Ασία, πλούσιων επαρχιών απ' τις οποίες η Πύλη δεν έπαιρνε φόρους. Ο Τσεζάρ πασάς αρνήθηκε να πληρώσει φόρους και να δηλώσει υποταγή και σκότωσε τους απεσταλμένους του Σουλτάνου. Ανεξάρτητες ηγεμονίες στην Ευρώπη σχημάτισαν και ο Ισμαήλ στις Σέρρες, ο πατέρας του Μαχμούτ πασά της Δράμας (Δράμαλη), ο Καβαθόζογλου της Φιλιππούπολης, ο Καραφενιτζής τω Σκοπίων, ο Κεράογλου της Ανδριανούπολης και άλλοι. Αυτές είναι μόνο μερικές από τις πιο χτυπητές περιπτώσεις ανεξάρτητων ανταρτών. Όπως συμπεραίνει ο Γκρήσν, θα ήταν αδύνατο να αριθμήσουμε όλες τις περιπτώσεις τοπικών ανταρσιών και εμφυλίου πολέμου. Και ο Ινασίκ συγκεφαλαιώνει την πορεία της παρακμής μετά τον 17ο αιώνα, τονίζοντας ότι βαθμιαία, μετά την εφαρμογή των συμβολαίων μουκατά και της ενοικίασης, μια αριστοκρατία γαιοκτημόνων εμφανίστηκε στις επαρχίες- έτσι, με την διαταραχή του αρχικού καθεστώτος που ίσχυε στην ιδιοκτησία της γης, η οικονομική και κοινωνική δομή της Αυτοκρατορίας διαλύθηκε.

Με δυο λόγια μπορούμε να πούμε, ότι η κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως το τέλος του 18ου αιώνα, θυμίζει την εικόνα του Δυτικού φεουδαλισμού πριν αιώνες, όταν ανεξάρτητοι φεουδάρχες επικρατούσαν στις επαρχίες. Αξίζει να σημειώσει κανένας παρεπιπτόντως, ότι η ιστορική πορεία του Οθωμανικού φεουδαλισμού, όσον αφορά την κοινωνική του δομή, ήταν η αντίστροφη από την εξέλιξη του Δυτικού φεουδαλισμού: δηλαδή από ένα συγκεντρωτικό κράτος, η πορεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέληξε στην εμφάνιση ανεξάρτητων φεουδαρχών ενώ στη Δυτική Ευρώπη, η πορεία ήταν από τους ανεξάρτητους φεουδάρχες προς ένα συγκεντρωτικό κράτος.

Για να ανακεφαλαιώσουμε: Είδαμε ως εδώ ότι το καθοριστικό χαρακτηριστικό του Οθωμανικού φεουδαλισμού στην περίοδο της ακμής και εξάπλωσης του, ήταν η κρατική περιουσία των μέσων παραγωγής (γης). Πάντα όμως, έμμεσα και σε εμβρυακή κατάσταση απ' την αρχή με την μορφή των βακουφιών, αλλά άμεσα και σε ανοιχτή αντιπαράθεση στην περίοδο της παρακμής της Αυτοκρατορίας, *εμπήρχε* στον Οθωμανικό φεουδαλισμό *μια αδιάκοπη και έμφνη πά/ij* *ανάμεσα στην Κρατική και ιδιωτική περιουσία της γης.* Απ' ότι φαίνεται στην όλη πορεία εξέλιξης του, οι σχέσεις παραγωγής που βασιζόνταν στην Κρατική ιδιοκτησία της γης, *ενίσχυναν και*

διαίωνιζαν το Οθωμανικό φεουδαρχικό σύστημα, ενώ αντίθετα η ιδιωτική περιουσία των μέσων παραγωγής υπονόμευε τα ίδια τα θεμέλια του Οθωμανικού φεουδαλισμού. Κοντολογίς μπορεί κανένας να πει, ότι η ύπαρξη της κρατικής ιδιοκτησίας της γης, φαίνεται να εξηγεί την διαίω-νιση των φεουδαρχικών σχέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για αιώνες, σε αντίθεση με την πρόωγη συγκριτικά διάλυση των φεουδαρχικών σχέσεων στη Δυτική Ευρώπη. Στην περί-πτωση του Οθωμανικού φεουδαλισμού δηλαδή, μπορούμε να δούμε τον ανασχετικό και περιο-ριστικό ρόλο που έπαιξε η φύση του Οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος στην παραπέρα εξέλιξη της κοινωνίας. Μ' άλλα λόγια, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την όλη πορεία και να δούμε τα αποτελέσματα που είχε η ιδιαίτερη φύση των σχέσεων παραγωγής, πάνω στην εξέλι-ξη της οικονομικής βάσης της Αυτοκρατορίας: οι σχέσεις παραγωγής (κρατική ιδιοκτησία της γης), γίνονταν *τροχοπέδη* στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, για να χρησιμοποιήσουμε τον νόμο της γνωστής αντίθεσης που εξηγεί την μετάβαση από τον ένα τρόπο (σύστημα) παρα-γωγής σ' ένα ανώτερο.

Τα παραπάνω γεγονότα πιστεύουμε ότι εξηγούν και την αδυσώπητη, αρχικά τουλάχιστον εναντίωση του Οθωμανικού Κράτους στο σχηματισμό μιας γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Φαί-νεται δηλαδή φυσιολογικό, το Κράτος-ιδιοκτήτης να παρεμποδίζει κάθε είδους «διαβρωτική» ενέργεια που θα οδηγούσε στην εισαγωγή ιδιωτικής περιουσίας της γης με διάφορες μορφές και που θα έβαζε σε κίνδυνο την συγκεντρωτική του δομή, με αποτέλεσμα την κατάσταση που επικρατούσε στον Δυτικό φεουδαλισμό.

Μια άλλη διάσταση του περιοριστικού ρόλου του Κράτους στην οικονομία και του ανταγω-νισμού ανάμεσα στην Κρατική και ιδιωτική περιουσία της γης, είχε να κάνει με την φορολο-γία, την ιδιοποίηση δηλαδή του κοινωνικού υπερπροϊόντος (υπερεργασίας) της αγροτιάς. Αυ-τός φαίνεται να είναι ένας επιπρόσθετος ανασχετικός λόγος για την μη ανάπτυξη των παραγω-γικών δυνάμεων στην βασικά αγροτική και οπισθοδρομική οικονομία της Αυτοκρατορίας, για-τί το Κράτος δεν ήταν μόνο ο ιδιοκτήτης της γης που εναντιωνόταν απλώς στην εισαγωγή ιδιωτικής περιουσίας, αλλά και ένας συγκεντρωτικός και δαπανηρός μηχανισμός που αφορού-σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνικής εργασίας για να ικανοποιήσει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες του.

Ο βασικός φόρος ήταν ο έγγειος φόρος που στην πραγματικότητα ήταν ενοίκιο για την Κρα-τική γη. Όπως εξηγούν ο Φίνλεϋ, ο Χάμμερ, οι Γκιμπ και Μπόουεν κ.ά., ο φόρος-ενοίκιο ει-σπραττόταν σε είδος και αποτελούσε το 1.3 ως το 12 του ακαθάριστου προϊόντος του παραγω-γού. Όσον αφορά τις ελληνικές περιοχές, ο Αραθαντινός για την Ήπειρο, ο Σακελλαρίου για την Πελοπόννησο και ο ανώνυμος συγγραφέας του χειρογράφου της Αειθαδίας που περιγράφει την κατάσταση στην Στερεά, τονίζουν ότι ο παραγωγός έμενε μόνο με το 1 2 ή τα 2 3 του ακα-θαρίστου ετήσιου προϊόντος, μετά την αφαίρεση του φόρου-ενοικίου (γαιοπροσόδου).¹⁶

Τα γραπτά των συγχρόνων, ήδη από τον 17ο αιώνα, είναι γεμάτα από μαρτυρίες που αποκα-λύπτουν ότι η θαρεία φορολογία ήταν από τους βασικούς παράγοντες που εκμηδένιζαν κάθε εί-δους ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής. Ο Χατζή Κιλιφού, σύμβουλος του Σουλτάνου τονί-ζει το 1653, ότι οι χωρικοί κατέφευγαν ομαδικά στις πόλεις και ότι ήδη από τις μέρες εκείνες υπήρχαν πολλά εγκαταλειμμένα και ερειπωμένα χωριά σ' όλη την Αυτοκρατορία: αυτή η μείω-ση της γεωργίας οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό, στο ότι δεν υπήρχε μακροχρόνιο ενδιαφέρον στην ευημερία των αγροτών ή στην συντήρηση της γης, αλλά το μόνο άμεσο και βραχυχρόνιο ενδιαφέρον ήταν η φορολογία.¹⁷ Ακόμη και οι σουλτάνοι από εκείνη την εποχή αναγνωρίζουν το καταστρεπτικό αποτέλεσμα της βαρείας φορολογίας στην αγροτιά και τα σουλτανικά φερ-μάνια είναι γεμάτα από διαταγές για την αποφυγή αυθαιρεσιών και την δίκαιη κατανομή των φόρων.¹⁸

Κοντολογίς, είναι καθαρό ότι η φορολογία αντανάκλουσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους φορείς της κρατικής και ιδιωτικής περιουσίας της γης, γιατί ο σφετερισμός της Κρατικής γης σήμαινε μείωση του συνόλου των κρατικών φόρων. Πιο συγκεκριμένα, η μετατροπή Κρατικής γης σε ιδιωτική (τσιφλίγια), μείωνε τον φόρο (ενοίκιο) που πληρωνόταν στο κράτος, μείωνε τον αριθ-μό των παραγωγών που καλλιεργούσαν Κρατική γη και ταυτόχρονα αύξανε το μερίδιο των συ-

νολικών κρατικών φόρων στους υπόλοιπους αγρότες. Αυτοί ήταν μερικοί πρόσθετοι λόγοι που έκαναν πιο οξύ τον ανταγωνισμό ανάμεσα στο Κράτος και τους φορείς της ιδιωτικής περιουσίας.¹⁹

Πριν κλείσουμε το πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, θα προσθέσουμε και μια άλλη διάσταση των καθοριστικών αντιθέσεων που ενυπήρχαν στην κοινωνική παραγωγή του Οθωμανικού φεουδαρχισμού, η οποία σχετίζεται με το φόρο-ενοίκιο (γαιοπρόσοδο) που πληρωνόταν σε είδος σε όλη την Αυτοκρατορία. Στην πραγματικότητα, η μορφή πληρωμής της γαιοπροσόδου σε είδος, είναι μια ενδιάμεση μορφή εξέλιξης της φεουδαρχικής προσόδου όπως εξηγεί ο Μαρξ. Η εξέλιξη του φεουδαρχικού συστήματος πέρασε από τρεις βαθμίδες εκμετάλλευσης που παρουσιαζόταν με τις ακόλουθες μορφές ιδιοποίησης της γαιοπροσόδου:

1) *Εργασιακή πρόσδοος* (αγγαρεία): Ο άμεσος παραγωγός εδώ εργάζεται π.χ. 3 μέρες την βδομάδα στο τμήμα του φεουδάρχη και 3 μέρες στο δικό του τμήμα.

2) *Πρόσοδος σε είδος*, εδώ η υπερεργασία δε δίνεται στη φυσική της μορφή (αγγαρεία), αλλά στη φυσική μορφή του προϊόντος, δηλαδή σαν τμήμα της παραγωγής.

3) *Χρηματική πρόσδοος*: Σύμφωνα με τον Μαρξ, «είναι η πρόσδοος που πηγάζει από την μορφική μεταβολή της προσόδου σε είδος... Αντί για ένα τμήμα του προϊόντος, ο άμεσος παραγωγός πληρώνει την τιμή του προϊόντος...»²⁰

Ενώ όμως, όπως τονίζει ο Μαρξ, «...η μετατροπή της εργασιακής προσόδου σε πρόσδοο σε είδος, δεν αλλάζει οικονομικά μιλώντας τίποτα στην ουσία της γαιοπροσόδου, γιατί η αγροτική οικογένεια είναι σχεδόν σε τέλεια αυτάρκεια και σε ανεξαρτησία από την αγορά και την υπόλοιπη κοινωνία...»²¹, με την εισαγωγή της χρηματικής προσόδου, «...*Ο χαρακτήρας ολόκληρου του τρόπου παραγωγής αλλάζει...* Ο άμεσος παραγωγός χάνει την ανεξαρτησία του και την απομόνωση του από την κοινωνική δομή. Η μετατροπή σε χρηματική πρόσδοο προϋποθέτει μια σημαντική ήδη εξέλιξη του εμπορίου, της βιομηχανίας στις πόλεις, της εμπορευματικής παραγωγής και της χρηματικής κυκλοφορίας... Η χρηματική πρόσδοος, σαν τροποποιημένη μορφή της προσόδου σε είδος και σε αντίθεση όμως προς αυτήν, είναι η τελευταία μορφή και ταυτόχρονα η μορφή διάλυσης της φεουδαρχικής προσόδου... Αυτή η μετατροπή σε χρηματική πρόσδοο κάτω από κατάλληλες γενικά παραγωγικές συνθήκες... χρησιμεύει στο να απογυμνώσει σιγά-σιγά τους παλιούς μικρο-ιδιοκτήτες και να θάξει στη θέση τους ένα κεφαλαιούχο γαιοκτήμονα,... όπως έγινε στην Αγγλία από τον 16ο αιώνα.»

Όπως είδαμε όμως, δεν φαίνεται να είναι τυχαίο ότι στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Ελλάδας, υπάρχει μια αναμφισβήτητη επικράτηση της προσόδου σε είδος, πράγμα που σημαίνει ότι η αντίθεση ανάμεσα στην γαιοπρόσοδο σε είδος και στην χρηματική πρόσδοο δεν λύθηκε προς την κατεύθυνση της δεύτερης. Ή μ' άλλα λόγια, η κυριαρχία της προσόδου σε είδος είναι άλλο ένα δείγμα της επικράτησης και της διαιώνισης του φεουδαρχικού συστήματος στη Ελλάδα. (Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και μετά την εγκαθίδρυση του Ελληνικού Κράτους, οι πιο πολλοί φόροι εισπράττονταν σε είδος και ότι τα 3/4 της γης ήταν Κρατική ιδιοκτησία.²³) Κοντολογίς μπορεί κανένας να συγκεφαλαιώσει λέγοντας, ότι η επικράτηση της προσόδου σε είδος, είναι ασυμβίβαστη με *καπιταλιστικές σχέσεις* στην κοινωνική δομή και αποκαλύπτει τις οπισθοδρομικές, φεουδαρχικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που ισχύουν στην παραγωγή, δηλαδή την απομόνωση των παραγωγών, την αυτάρκεια, την περιορισμένη κυκλοφορία του χρήματος, και των προϊόντων κλπ.

Επίσης δεν είναι τυχαίο, ότι κάτω απ' αυτές τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Ελλάδα ως τις αρχές του 19ου αιώνα, η ύπαιθρος προσανατολιζόταν σε παραγωγή αξιών χρήσης και όχι ανταλλαχτικών αξιών. Όπως αναφέρουμε με λεπτομέρειες στο βιβλίο μας, οι παραγωγοί στις ελληνικές περιοχές, παρήγαγαν για αυτοκατανάλωση παρά για ανταλλαγή.²⁴ Έτσι η γνωστή αντίθεση που ενυπάρχει στην κοινωνική παραγωγή ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην ανταλλαχτική αξία του προϊόντος, πήγαινε χέρι με χέρι με την αντίθεση ανάμεσα στην γαιοπρόσοδο σε είδος και στην χρηματική γαιοπρόσοδο: το ότι η γαιοπρόσοδος παρέμεινε στην φεουδαρχική της μορφή (σε είδος) εναρμονιζόταν τέλεια με το γεγονός ότι η παραγωγή ήταν παραγωγή αξιών χρήσης, δηλαδή οι παραγωγοί αυτοκαταναλώνων τα

προϊόντα τους. Μαρξ: «Η πρόσοδος σε είδος προϋποθέτει όπως πάντα φυσική οικονομία, δηλαδή ότι οι οικονομικοί όροι, γεννιούνται στην οικονομία την ίδια και αναπαράγονται άμεσα από το ακαθάριστο προϊόν της. Προϋποθέτει παραπέρα την σχεδόν πλήρη αυτάρκεια της χωριάτικης οικογένειας, την ανεξαρτησία της απ' την αγορά και την παραγωγική και ιστορική κίνηση της κοινωνίας, κοντολογίς προϋποθέτει... μια μορφή ολότελα κατάλληλη να δώσει τη βάση μίας στάσιμης κοινωνικής κατάστασης, πράγμα που το βλέπουμε ακόμη και σήμερα στην Ασία...»²⁵

Ως εδώ. επιδιώξαμε να παρουσιάσουμε την άποψη ότι είναι καθοριστικής σημασίας γεγονός να μην παραγνωρίσει κανένας το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Οθωμανικού φεουδβλισμού, δηλαδή την ύπαρξη Κρατικής ιδιοκτησίας της γης. γιατί έτσι μπορεί να αντιληφθεί ευκολότερα το λόγο της αργής διάλυσης των φεουδαρχικών σχέσεων και την οικονομική καθυστέρηση των Οθωμανικών περιοχών καθυστέρηση η οποία δεν οφειλόταν, όπως νομίζουν οι αντιδραστικοί συγγραφείς, στη «βαρβαρότητα» του Οθωμανικού συστήματος, αλλά σε αντικειμενικούς ιστορικούς λόγους οι οποίοι είχαν να κάνουν με την συνύπαρξη και πολλαπλότητα καθοριστικών οικονομικών και κοινωνικών αντιθέσεων στη βάση του παραγωγικού συστήματος που ίσχυε.

Όπως θα αντιλήφθηκε πάντως ο αναγνώστης, δεν αναφερθήκαμε ως εδώ στην εξέλιξη του εμπορίου. Ένας λόγος γι' αυτό, είναι γιατί απλώς η ανάπτυξη του εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που ήταν στα χέρια Ελλήνων, Εβραίων και Αρμενίων, δεν έγινε παρά προς το τέλος του 18ου αιώνα, δηλαδή μετά το 1774, όπως αναφέρουν όλοι οι ιστορικοί. Το παράδοξο όμως είναι ότι όλοι οι (μαρξιστές και μη) Έλληνες συγγραφείς και ιστορικοί βασίζουν την παρουσίαση της ελληνικής οικονομικής ιστορίας, στην εξέλιξη του εμπορίου που εμφανίστηκε μόλις μετά το 1774, χωρίς να επιδιώξουν να αναλύσουν την κατάσταση που επικρατούσε στην συντριπτικά αγροτική οικονομία των Ελληνικών περιοχών ως τότε. Έτσι, αρχίζουν με το εμπόριο, και αφήνουν ένα ιστορικό κενό, και δεν καταπιάνονται με τις εξελίξεις της *συντριπτικά αγροτικής βάσης* της ελληνικής οικονομίας, παραγνωρίζοντας τα αποτελέσματα που είχε η εφαρμογή του Οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος για τρεις και πλέον αιώνες στις ελληνικές περιοχές.

Αυτός είναι ένας από τους λόγους που εντοπιστήκαμε ως τώρα στις εξελίξεις που αφορούσαν τις βασικές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις μέσα στην ίδια την χώρα περιοχή, σχέσεις που είχαν να κάνουν με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, την μορφή ιδιοποίησης της κοινωνικής εργασίας, τη φύση της κοινωνικής παραγωγής κλπ. Ξέχωρα όμως απ' αυτό και η εξέλιξη της οικονομικής ιστορίας των ευρωπαϊκών χωρών δεν φαίνεται να βασίστηκε στην ανάπτυξη του εμπορίου, αλλά στην εξέλιξη του ίδιου του φεουδαρχικού συστήματος, με τον τρόπο που εφαρμοζόταν σε κάθε χώρα. Όπως τονίζει ο Μαρξ, η ιστορία των εμπορευματικών χωρών ως τον 18ο αιώνα δείχνει ότι, ναι μεν η ανάπτυξη του εμπορίου είναι μια απ' τις προϋποθέσεις για τη μετάβαση στον καπιταλισμό (όπως π.χ. έγινε στην περίπτωση της Αγγλίας και της Ολλανδίας), αλλά αυτό *δεν σημαίνει ότι η ανάπτυξη του εμπορίου οδήγησε πάντα στη διάλυση των φεουδαρχικών σχέσεων και στην εισαγωγή καπιταλιστικών* (π.χ. στην Ισπανία και στην Πορτογαλία δεν συνέβη κάτι τέτοιο). Και αυτό, γιατί το εμπόριο (εμπορικό κεφάλαιο ακριβέστερα) *δεν μπορεί να διαλύσει από μόνο του τις φεουδαρχικές σχέσεις*. Μαρξ: «Η ύπαρξη και η ανάπτυξη του εμπορικού κεφαλαίου σ' ένα ορισμένο ύψος, είναι ιστορική προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής... Ωστόσο, η εξέλιξη του εμπορικού κεφαλαίου αυτή καθαυτή θεωρούμενη, είναι ανεπαρκής για να πραγματώσει και να εξηγήσει το πέρας ενός τρόπου παραγωγής στον άλλο... Σε τι βαθμό το εμπόριο επεξεργάζεται την διάλυση του παλιού τρόπου παραγωγής, αυτό εξαρτάται πρωταρχικά απ' την σταθερότητα και την εσωτερική διάρθρωση του παλιού τρόπου παραγωγής. Και προς τα πού κατευθύνεται αυτή η διαδικασία της διάλυσης, δηλαδή ποιος νέος τρόπος παραγωγής μπαίνει στη θέση του παλιού, *δεν εξαρτάται απ' το εμπόριο*, αλλά από τον ίδιο το χαρακτήρα του παλιού τρόπου παραγωγής... Ο σύγχρονος τρόπος παραγωγής αναπτύχθηκε εκεί μονάχα όπου είχαν γεννηθεί γιαυτό οι όροι στον Με-

